

Rimvydas Valentukevičius

Nusikaltimų žmoniškumui tyrimo Lietuvoje problemos^{*}

Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba–Atkuriamasis Seimas 1992 m. balandžio 9 d. priėmė įstatymą „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“. 1990 m. kovo 11 d. atkūrusi nepriklausomybę, šiuo aktu Lietuva prisijungė prie 1948 m. gruodžio 9 d. konvencijos „Dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir nubaudo už jį“ ir 1968 m. lapkričio 26 d. konvencijos „Dėl senaties termino netaikymo už karinius nusikaltimus ir nusikaltimus žmonijai“. Buvo pripažinti 1945 m. rugpjūčio 8 d. Niurnbergo tarptautinio karo tribunolo įstatai ir atsižvelgta į tai, kad tie tarptautinės teisės norminiai aktai įpareigoja tarptautinės teisės jurisdikciją pripažįstančias valstybes priimti nacionalinius įstatymus, numatančius atsakomybę už genocidą, nusikaltimus žmoniškumui, taisyti, taip pat karo nusikaltimus.

Tarptautinės teisės, teisingumo įtvirtinimo ir daugiau kaip penkiasdešimt metų dvi okupacijas iškentėjusių lietuvių bei kitų Lietuvoje gyvenančių tautų moralės požiūriu tokio įstatymo priėmimas buvo labai reikalingas ir teisingas. Šis įstatymas suteikė Lietuvai galimybę teisiškai įvertinti tą savo istorijos laikotarpį, kuriuo ji išgyveno dviejų totalitarinių sistemų – nacių ir sovietų – žiaurios, nepakančios kitai rasei ar kitokiems įsitikinimams ir dehumanizuotos ideologijos reiškinius. Akivaizdu, kad tokios galimybės Lietuva negalėjo turėti

penkis dešimtmečius būdama okupuota. Keista, tačiau SSRS, tarptautinei bendrijai visada fiktyviai deklaravusi pripažįstanti tarptautinės teisės principus, nė vienos iš savo sovietinės respublikos baudžiamųjų kodeksų nebuvo įrašiusi net ir deklaratyvios normos, nustatančios atsakomybę už nusikaltimus žmoniškumui, taip pat už genocidą. Taip sovietų teisė iš esmės pateisino šimtus tūkstančių nekaltų Lietuvos žmonių mirčių, tūkstančių nukankintų, suluošintų, ištremtų žmonių sudaužytus likimus, jų turto išgrobstymą ir sunaikinimą.

[sigaliojus 1992 m. balandžio 9 d. įstatymui, Baudžiamojo proceso kodekso (BPK) nustatyta tvarka šalies prokuratūrai, kuri yra vienintelė procesinė institucija, galinti atlikti parengtinį tardymą baudžiamosiose bylose dėl genocido nusikaltimų ir turinti teisę priimti svarbius procesinius sprendimus tokiose bylose arba iki jas iškeliant, atsirado teisinis pagrindas įvertinti, kvalifikuoti ir tirti baudžiamąsias bylas dėl genocido nusikaltimų Lietuvos gyventojams sovietų aneksijos metu iki 1941 m. birželio mėn. pabaigos, nacių okupacijos ir pokarinės sovietų okupacijos metais.

1998 m. balandžio 21 d. Seimas priėmė Baudžiamojo kodekso bei Baudžiamojo proceso kodekso pakeitimo įstatymą, kuris 1992 m. balandžio 9 d. įstatymo „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“ nuo-

^{*} Straipsnis parengtas pagal pranešimą, skaitytą 1998 m. lapkričio 5–6 d. Vilniuje vykusioje tarptautinėje konferencijoje „Nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų tyrimo problemos“.

statas įtraukė į Baudžiamąjį kodeksą ir papildė jį nauju – 71-uoju – straipsniu „Genocidas“. Šiuo įstatymu buvo pakeistos ir BPK 134 str. nuostatos; nurodyta, kad jei yra nusikaltimo požymių, dėl kurių būtina atlikti parengtinį tyrimą, be prokuratūros, procesinį sprendimą iškelti baudžiamąją bylą (dėl genocido fakto) gali priimti Valstybės saugumo departamentas. Tokiose bylose kvotos institucija privalo nedelsdama pranešti prokuratūrai apie iškeltą baudžiamąją bylą dėl genocido. Šis BPK pakeitimas įsigaliojo, tačiau Valstybės saugumo departamentas neiškėlė nė vienos baudžiamosios bylos dėl genocido. Generalinė prokuratūra neturi informacijos ir apie Valstybės saugumo departamento atliktus tyrimus arba dėl genocido tiesiogiai nukentėjusių ar savo artimuosius praradusių piliečių pareiškimus bei dėl jų priimtus procesinius sprendimus iškelti arba atsisakyti kelti baudžiamąsias bylas. Tokia genocido ir nusikaltimų žmoniškumui atskleidimo bei tyrimo padėtis rodo, kad kai kurios Baudžiamojo proceso įstatymo nuostatos neįgyvendintos, taigi tebėra deklaratyvios.

Įstatyme „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“ „genocido“ sąvoka apibrėžta kaip veiksmai, kuriais siekiama fiziškai sunaikinti visus ar dalį gyventojų, priklausančių kokiai nors nacionalinei, etninei, rasinei ar religinei grupei, susiję su šių grupių narių žudymu, žiauriu kankinimu, sunkiu kūno sužalojimu, protinio vystymosi sutrikdymu, tyčiniu sudarymu tokių gyvenimo sąlygų, kuriomis siekiama sunaikinti visą žmonių grupę ar jos dalį, prievartiniu vaikų perdavimu iš šių grupių į kitas ar panaudojimu priemonių, kuriomis siekiama prievarta apriboti gimstamumą. Toks genocido apibrėžimas iš esmės atitiko 1948 m. gruodžio 9 d. konvencijoje „Dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir nubaudo už jį“ nustatytus genocido požymius. Tačiau įstatymų leidėjai minėto įstatymo 2 str. taip pat konstatavo, kad, be nurodytų genocido apibrėžimo požymių, genocidu laikomas ir Lietuvos žmo-

nių žudymas ar kankinimas, jos gyventojų trėmimas nacistinės Vokietijos ar SSRS okupacijos ir aneksijos Lietuvoje metais. Už genocido nusikaltimą buvo numatyta laisvės atėmimo bausmė nuo 5 iki 15 metų konfiskuojant turtą arba mirties bausmė konfiskuojant turtą.

1998 m. gegužės 6 d. įsigaliojo Baudžiamojo įstatymo pakeitimai ir papildymai, t. y. „genocido“ sąvoka iš atskiro įstatymo buvo įtraukta į Baudžiamojo kodekso 71 str. 1 ir 2 dalis. Įstatymų leidėjai į „genocido“ sąvoką įrašė papildomus šios itin pavojingos veikos požymius: genocidu įvardijama tokia veika, kuria siekiama fiziškai sunaikinti visus ar dalį gyventojų, priklausančių ne tik etninei, rasinei, nacionalinei, religinei, bet ir socialinei bei politinei grupei. Toks atskirų „genocido“ sąvokos požymių išplėtimas yra visiškai pateisinamas ir reikalingas, nes tarptautinėje teisėje nustatyta klasikinė „genocido“ sąvoka, apimanti tik keturis siekiamos fiziškai sunaikinti grupės požymius, Lietuvos gyventojų masinio naikinimo atveju sunkiai taikytina. Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos priimtoje konvencijoje „Dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir nubaudo už jį“ formuluojant genocido apibrėžimą SSRS pastangomis politinės grupės požymis į šį apibrėžimą nebuvo įrašytas. Nusileisdama tokiam SSRS atstovų Jungtinėse Tautose reikalavimui, tarptautinė bendrija iš esmės pateisino SSRS organizuotą, plačiai ir kryptingai vykdytą kai kurių jos okupuotų tautų fizinį naikinimą politiniais motyvais. Lietuvos įstatymų leidėjai šią klaidą ištaisė nacionalinėje baudžiamojoje teisėje vartojamą „genocido“ sąvoką papildydami dviem minėtais požymiais. Ši pataisa leis išspręsti kai kuriuos sudėtingus genocido nusikaltimo kvalifikavimo atvejus, kai ši veika buvo taikoma asmenims, NKVD–NKGB–MGB baudžiamosiose bylose įvardytiems kaip „buržuaziniai nacionalistai“, „buožės“ ar „socialiai pavojingi elementai“. Toks Lietuvos įstatymų leidėjų „genocido“ sąvokos išplėtimas yra pagrįstas ir žinomas tarptautinėje baudžiamojoje

teisėje, laikančioje genocidą, nusikaltimus žmoniškumui ir karo nusikaltimus didžiausiais *jus cogens* principų pažeidimais. Tokia nuostata vadovautasi ir priimant Niurnbergo tarptautinio karo tribunolo įstatus bei nuteisiant nacių nusikaltėlius. *Jus cogens* principai, kaip tarptautinės teisės šaltinis, nėra įtvirtinti jokiame rašytiniame teisiniame akte, tačiau tai nereikia, kad šių principų negalima taikyti tarptautinėje praktikoje nagrinėjant nusikaltimų žmoniškumui ir karo nusikaltimų bylas. Politinės grupės požymis apibrėžiant genocidą yra įtvirtintas ir 1946 m. gruodžio 12 d. Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos rezoliucijoje, kuri politinės grupės naikinimą laiko viena iš genocido formų, pažeidžiančių jau minėtas *jus cogens* normas ir principus. Politinės grupės naikinimą nusikaltimu pripažįsta ir kitas tarptautinės teisės aktas – Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių konvencija.

Baudžiamojo kodekso 71 str. skiriasi nuo anksčiau galiojusio įstatymo „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“ ir sankcijose numatytų bausmių griežtumu. Šio straipsnio 1 dalyje numatyta sankcija – laisvės atėmimas nuo 5 iki 20 metų, o 2 dalis, nustatanti atsakomybę už genocido veiksmus, pavyzdžiui, žmonių žudymą, taip pat už genocido organizavimą ar vadovavimą tokiems veiksams, numato laisvės atėmimo bausmę nuo 10 iki 20 metų arba laisvės atėmimą iki gyvos galvos, arba mirties bausmę.

Kalbant apie minėtų įstatymų priėmimą, galima konstatuoti tikrai teisingą Lietuvos, kaip demokratinės valstybės, įstatymų leidėjų norą ir pastangas teisiškai įvertinti Lietuvos okupacijų metu tiek pačios okupacinės sovietų represinės sistemos, tiek konkrečių individų – šios sistemos atstovų – įvykdytus nusikaltimus žmoniškumui ir karo nusikaltimus. Tačiau šie du dalykai negali būti suplakami. Viena yra pasmerkti sistemą, sudariusią sąlygas ir net skatinusią tam tikrais atvejais vykdyti lietuvių tautos genocidą ar kitus genocido požymių tu-

rinčius nusikaltimus. Tai atliko Lietuvos Respublikos Seimas 1998 m. gegužės 27 d. priimdamas nutarimą ir rezoliuciją dėl SSRS vyriausybės vykdytų Lietuvos gyventojų masinių represijų paskelbimo karo nusikaltimais, turinčiais kryptingai užsibrėžto ir vykdomo genocido požymių. Kitas dalykas – įvertinti veiklą atskirų asmenų, organizavusių tokius nusikaltimus, jiems vadovavusių, juos vykdžiusių ar kitaip prie jų prisidėjusių. Šie dalykai tarpusavyje labai susiję, tačiau turi būti atskirti, nes baudžiamoji atsakomybė turi būti taikoma konkrečioms asmenims. Surasti kiekvieną dar gyvą, tebegyvenantį šalia mūsų nusikaltėlį, prisidėjusį prie genocido ar padariusį kitą nusikaltimą žmoniškumui bei karo nusikaltimą, nubauti jį teisingu ir nešališku nuosprendžiu paskirta bausme, – to turėtų siekti visos institucijos, susijusios su tokių nusikaltėlių paieška ir jų veiklos tyrimu. Šiam tikslui įgyvendinti laiko lieka vis mažiau. Priežastis akivaizdi – nusikaltėliai sensta.

Pagrindinę genocido, taip pat karo nusikaltimų tyrimo ir jo kontrolės funkciją Lietuvoje atlieka Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyrius. Šis skyrius buvo įkurtas 1991 m. spalio 23 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos–Atkuriamojo Seimo Prezidiumo nutarimu kaip atskiras Generalinės prokuratūros struktūrinis padalinys, kuris pagal naujus, 1998 m. sausio 27 d. Generalinio prokuroro įsakymu patvirtintus nuostatus organizuoja ir vykdo nusikaltimų dėl Lietuvos gyventojų genocido bei nusikaltimų žmoniškumui tyrimą ir atlieka tokio tyrimo kontrolę, taip pat nagrinėja ir apibendrina Lietuvos gyventojų genocido tyrimo praktiką, teikia metodinę pagalbą apylinkių ir apygardų prokuratūroms tiriant genocido nusikaltimus, tarpininkauja analogiškoms užsienio valstybių institucijoms surandant įrodymų Lietuvos archyvuose, padeda nustatyti ir apklausti galimus liudytojus. Generalinė prokuratūra yra pasirašiusi žinybines tei-

sinio bendradarbiavimo sutartis su JAV, Kanada, Škotija, Naująja Zelandija ir Australija dėl karo nusikaltėlių ir nusikaltimus žmoniškumui įvykdžiusių asmenų persekiojimo. Taip pat bendradarbiaujama su Argentinos, Latvijos ir Lenkijos įstaigomis, tiriančiomis tokius nusikaltimus.

1992 m. balandžio 12 d įsigaliojus įstatymui „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“, Generalinė prokuratūra bei teritorinės prokuratūros yra iškėlusios 66 baudžiamąsias bylas dėl įvairių Lietuvos teritorijoje įvykdytų genocido nusikaltimų. Iš jų parengtinis tardymas baigtas ir atiduota teismui keturios bylos (dvi dėl nacių okupacijos metu vykdyto Lietuvos gyventojų, priklausiusių etninei žydų grupei, genocido ir dvi dėl sovietų okupacijos metais vadinamųjų „liaudies gynėjų“ įvykdyto lietuvių tautos gyventojų genocido). Tačiau iki įsiteisėjant galutiniam nuosprendžiui neišnagrinėta nė viena iš šių bylų. Parengtinis tardymas šiuo metu atliekamas trijose baudžiamosiose bylose. Kitos bylos įvairiais Baudžiamojo proceso kodekso nustatytais pagrindais yra sustabdytos arba nutrauktos. Pagrindiniai procesiniai sprendimai tokiose baudžiamosiose bylose yra šie: veikoje nenustatyta genocido nusikaltimo požymių, nenustatyti baudžiamojon atsakomybėn trauktini asmenys (nusikaltimo vykdytojai, organizatoriai, padėjėjai), nesulaukiama atsakymų iš užsienio valstybių, kuriose gali būti genocido fakto įrodymų – archyvinių duomenų, nesurasti arba jau mirę įvykio liudytojai, nukentėjusieji, vykdytojai. Panaši padėtis ir tiriant medžiagą dėl genocido ar kitų veikų, turinčių genocido nusikaltimo požymių. Tokios medžiagos Generalinėje ir teritorinėse prokuratūrose yra koks šimtas vienetų, tačiau daugiau negu dviem trečdaliais priimtų sprendimų atsisakyta kelti baudžiamąsias bylas.

Priežastis, lemiančias tokią genocido aukų atžvilgiu nepateisinamą padėtį, galima suskirstyti į objektyvias ir subjektyvias. Savaimė su-

prantama, jos trukdo atlikti genocido baudžiamųjų bylų ir medžiagos tyrimą, teisiškai įvertinti bylose surinktus ir užfiksuotus faktus bei aplinkybes, trukdo įgyvendinti baudžiamosios atsakomybės neišvengiamumo principą dar gyviems genocido organizatoriams, vykdytojams ar kitaip prie nusikaltimo prisidėjusiems asmenims. Tos priežastys sukuria ir būdingas problemas, kurių neišsprendus iš tikrųjų neįmanoma ne tik patraukti baudžiamojon atsakomybėn genocidu ar kitu nusikaltimu žmonijai bei karo nusikaltimu kaltinamo asmens, bet ir objektyviai, visapusiškai bei iš esmės įvertinti vieną ar kitą tokių nusikaltimų Lietuvos gyventojams faktą.

Pirmajai, objektyvių priežasčių grupei priskirtina įrodymų suradimo problema. Subjektyvių priežasčių grupę sudarytų teisiniai dalykai: įrodymų vertinimo ir pakankamumo problema, veikos kvalifikavimo problema, baudžiamojo proceso normų taikymo genocido nusikaltimų parengtinio tyrimo metu problema bei atskirų institucijų, susijusių su genocido ir kitų nusikaltimų žmoniškumui tyrimu, veiklos koordinavimo ir veiksmingumo problema.

Įrodymų suradimo problema. Ją lemia objektyvūs, nuo nusikaltimų tyrėjų valios nepriklausantys veiksniai. Pirmiausia tai didelis laiko tarpas nuo tiriamų nusikalstamos veikos faktų iki šių dienų. Penkiasdešimties metų senumo įvykiai, įstatymų leidėjams nenustačius jokių išimčių šios rūšies baudžiamosioms byloms, turi būti tiriami bei vertinami remiantis dabar galiojančio Baudžiamojo proceso kodekso nuostatomis. Šios nuostatos įpareigoja nusikaltimų žmoniškumui tyrėjus, prokuratūrų darbuotojus, kaip ir tiriant įprastus šių dienų kriminalinius nusikaltimus, skirstyti įrodymus į daiktinius ir nedaiktinius. Prie daiktinių (materialių) įrodymų priskirtini įvairūs daiktai ar kiti objektai, ant kurių yra išlikę nusikaltimo pėdsakų arba kurie gali suteikti kitokią įrodomąją reikšmę turinčios informacijos apie nusikaltimą. Tiriant genocido nusikaltimą tokie ma-

terialūs įrodymai faktiškai yra tik įvairūs norminiai ar kitokie archyviniai dokumentai, liudijantys konkrečių kaltininkų nusikalstamus veiksmus, susijusius su genocido įvykdymu, organizavimu, padėjimu ar kurstymu juos vykdyti. Teoriškai daiktiniai įrodymai gali būti ir įvairūs genocido vykdytojų įrankiai ar priemonės, naudotos tam tikros grupės žmonėms naikinti. Tačiau tokių materialių daiktinių įrodymų rasti ir juos identifikuoti iš esmės yra neįmanoma. Taigi vienintelis realus materialus pagrindas įrodyti genocido ar karo nusikaltimo faktą lieka archyviniai dokumentai. Nematerialaus pobūdžio įrodymai, pasak BPK, yra liudytojų, nukentėjusiųjų, įtariamųjų, kaltinamųjų parodymai, specialistų, ekspertų išvados. Lietuvos ypatingajame archyve, Lietuvos centriniame valstybės archyve ir kitose archyvų saugojimo institucijose sukaupta daug dokumentų apie nacių bei sovietų okupacinių represinių organų nusikaltimus Lietuvos gyventojams. Tiesą sakant, atliekant parengtinį tardymą baudžiamosiose genocido bylose, archyviniai dokumentai tėra vieninteliai tiesioginiai įrodymai, kuriais remiantis galima įrodyti konkretaus asmens dalyvavimą padarant nusikaltimą, jo kaltę ir tokios kaltės dydį. Nekonkretinant kaltinamųjų asmenybių ir jiems iškeltų baudžiamųjų bylų, galima pasakyti, kad Generalinės prokuratūros baigtose bylose dėl Lietuvos žydų genocido tokie archyviniai dokumentai su kaltinamųjų parašais ar nurodymais padėjo įgyvendinti teisingumą ir patraukti kaltininkus baudžiamojon atsakomybėn už nusikaltimus žmoniškumui, padarytus daugiau kaip prieš penkiasdešimt metų nacių okupuotoje Lietuvoje. Kitų tiesioginių įrodymų rasti paprasčiausiai neįmanoma, nes faktiškai visi nukentėjusieji yra tiesioginės nusikaltimų aukos ir beveik visi liudytojai, žinantys tikrąsias tokių nusikaltimų aplinkybes, yra mirę arba nenustatyti. Teismo verdiktai šiose bylose dar nepriimti, tačiau reikia sutikti, kad juos priėmus Lietuvos baudžiamųjų bylų dėl nusikaltimų žmoniškumui

teismų praktikoje jais toliau turėtų būti vadovaujamasi kaip tam tikrais precedentais. Todėl nors Lietuva ir nėra precedentinės teisės valstybė, šiuo atveju reikėtų padaryti išimtį.

Tiriant sovietų okupacinių represinių struktūrų nusikalstamą prieškarį ir pokario metų veiklą, susijusią su Lietuvos gyventojų genocidu ir kitais šios sistemos nusikaltimais žmoniškumui, kaip ir nacių nusikaltimų baudžiamosiose bylose, archyviniai dokumentai yra svariausi ir objektyviausi įrodymai. Tačiau, matyt, ne be LSSR Maskvos KGB padalinio pagalbos, prieš keletą metų Lietuvoje vykstant valstybingumo atkūrimo procesams, garsiai pradėjus kalbėti apie sovietų nusikaltimus ir jų vykdytojų patraukimą baudžiamojon atsakomybėn, didelė dalis archyvų, kuriuose tiesiogiai įvardijami nusikaltimai lietuvių tautai ir jų vykdytojai, buvo sunaikinti arba išvežti į Rusijos archyvus. Kai kuriose baudžiamosiose bylose ši problema tampa labai akivaizdi ir dažniausiai lemia tyrimo veiksmingumą, spartą bei kaltininkams palankią baigtį, taip pat nagrinėjimo teisme rezultatus. Būdingas pavyzdys – baudžiamoji byla dėl LSSR MGB agentų smogikų nusikalstamos veiklos fiziškai naikinant Lietuvos rezistencinį judėjimą ir jo atstovus. Tiriant šią ypač didelės apimties ir veikos kvalifikavimo atžvilgiu gana sudėtingą bylą nuolat aktyviai bendradarbiaujama su Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centru (LGGRTC) Specialiųjų tyrimų skyriumi. Šio skyriaus darbuotojų dėka surinkta daug archyvinės medžiagos apie kai kurių agentų smogikų nusikalstamą veiklą. Istorinio tyrimo atžvilgiu šios medžiagos galbūt pakanka norint konstatuoti nusikalstamą pačios sistemos, atskiros represinės struktūros, padalinio, smogikų grupės veiklą, bet ją teisingai ir objektyviai įvertinti baudžiamosios teisės atžvilgiu daug sudėtingiau. LGGRTC surinktuose archyviniuose dokumentuose fiksuojami nusikalstamos veiklos faktai dažniausiai yra apžvalginė apibendrinta represinio struktūrinio padalinio ka-

rininko informacija aukštesniajai vadovybei apie agentų smogikų surengtas operacijas prieš Lietuvos partizanus. Nurodomi sunaikintų partizanų skaičiai, operacijose dalyvavusių smogikų slapyvardžiai, pavardės. Tačiau labai dažnai apie tuos pačius faktus yra surašytos kelios pažymos ar ataskaitos, nurodyti skirtingi skaičiai ir pavardės. Tokią netikslią informaciją tardymo metu būtina tikrinti. Tikrinimas remiasi tik pačių įtariamųjų ar kaltinamųjų bei liudytojų ar nukentėjusiųjų parodymais, o tikrinant surinkus papildomų įrodymų tik keliais atvejais pavyko daugmaž tiksliai nustatyti konkrečios operacijos aplinkybes. Tam įtakos turi įvykio senumas, tiesioginių liudytojų stoka, gyvų liudytojų ar nukentėjusiųjų gebėjimai prisiminti tiriamus įvykius.

Kalbant apie Lietuvos archyvuose išlikusius dokumentus, susijusius su MGB agentų smogikų veikla naikinant Lietuvos partizaninį judėjimą, reikia pasakyti, kad tai tėra dokumentai iš sovietinio saugumo operatyvinių sekimo bylų. Jose nekonkretnama MGB smogikų operacijų prieš Lietuvos partizanus eiga, nėra jų planų, pranešimų ar kitokių dokumentų apie atskirų smogikų vaidmenį vienoje ar kitoje operacijoje, duomenų apie smogikų apdovanojimus, premijavimą už sėkmingai atliktas partizanų naikinimo operacijas, apskritai nėra konkrečių įrodomąją galią turinčių duomenų, kuriais remiantis būtų galima tiksliai nustatyti ir teisiškai įvertinti kiekvieno agento smogiko padarytus nusikaltimus. Tokių duomenų yra buvusių MGB agentų smogikų asmens bei darbo bylose, kurios šiandien mums dar nepasiekiamos, nes saugomos įvairiuose Rusijos Federacijos archyvuose. Į visus oficialius Lietuvos Respublikos generalinės prokuratūros paklausimus arba nereaguojama, arba atsisakoma (pavyzdžiui, Rusijos Federacijos generalinio prokuroro pavaduotojo, vyriausiojo karinio prokuroro pasirašytu oficialiu atsakymu) pateikti dokumentus iš minėtų NKVD–MGB bylų motyvuojant tuo, kad Lietuvos įstatymai plačiau

traktuoja ir įvardija „genocido“ sąvoką, negu ji nustatyta Jungtinių Tautų konvencijoje.

Tokia kai kurių Rusijos Federacijos generalinės prokuratūros atstovų nuostata dėl Lietuvoje atliekamų baudžiamųjų bylų arba su genocidu ar karo nusikaltimais susijusios medžiagos tyrimų tik apsunkina abipusiškai bendradarbiauti šiais sudėtingais klausimais. Nei teisiniu, nei moraliniu atžvilgiu nesuprantama ir Rusijos Federacijos generalinės prokuratūros pozicija atsisakyti išduoti Rainių miškelyje įvykdytos 76 politinių kalinių egzekucijos organizatorių Petrą Raslaną, kuriam dabar suteikta Rusijos pilietybė.

Įrodymų pakankamumo ir vertinimo problema. Ji glaudžiai susijusi su aptarta įrodymų suradimo problema, todėl kaip ir pirmoji, nors ir atsiradusi dėl subjektyvių veiksnių, turi didelę įtaką visam įrodinėjimo procesui tiriant konkrečią nusikaltimo žmoniškumui ar karo nusikaltimo bylą ir medžiagą. Objektiviai nepavykus surinkti visų reikalingų įrodymų kaltinimui pateikti, tyrėjai priversti pagal savo profesinius gebėjimus ir kvalifikaciją vertinti tik tuos įrodymus, kuriuos pavyko surinkti Lietuvos archyvuose bei gauti tinkamai ir kruopščiai apklausus tiriamų nusikaltimų liudytojus ar nukentėjusiuosius. Baudžiamojo proceso dalyvių duoti parodymai vertinami kaip labai svarūs įrodymai apie nusikaltimą ar jį padariusius asmenis, tačiau didelė jų dalis yra arba labai abstraktūs, arba lakoniški. Todėl genocido ar karo nusikaltimų baudžiamosios bylos, kurioms taikomos įprastos Baudžiamojo proceso įstatymo normos, reikalaujančios nuodugniai ir objektyviai ištirti nusikaltimą, labai komplikuojasi, užsitęsia.

Genocido, kaip sunkiausio nusikaltimo žmoniškumui, įrodinėjimo problemos tiesiogiai sukuria kitą – jo **kvalifikavimo problemą**.

Norint asmenį patraukti baudžiamojon atsakomybėn už įvykdytą genocido nusikaltimą, pirmiausia būtina nustatyti, ar jo veikoje, kuri nesaistoma senaties terminais, yra nusikaltimo

požymių. Tačiau kad ir kaip būtų apmaudu, Lietuvoje, kurios žmonės taip nukentėjo nuo sovietų bei nacių okupacinių represinių sistemų vykdytos genocido politikos, iki šiol nėra oficialaus genocido komentaro. Praktiškai vadovaujamas baudžiamosios teisės mokslininkų parengtu neoficialiu šio nusikaltimo išaiškinimu. Kyla retoriškas klausimas: ar ši priežastis neturėjo įtakos genocido nusikaltimų tyrimui Lietuvoje? Juk teismams buvo perduotos tik keturios baudžiamosios bylos dėl genocido (dvi „rudojo“, „dvi raudonojo“) ir jos dar nėra visiškai išnagrinėtos.

Verta plačiau pakalbėti apie šio nusikaltimo subjektyvųjį aspektą, tai yra tikslą, kurio įrodymas konkretaus genocido fakto atveju turi bene lemiamą reikšmę kvalifikuojant kaltininko veiksmus ir jį patraukiant baudžiamojon atsakomybėn.

Genocido nusikaltimas padaromas tik tiesiogine tyčia. Šio nusikaltimo tikslas – fiziškai sunaikinti visus ar dalį gyventojų, priklausančių tam tikrai grupei. Tiek genocido tikslas, tiek tyčia yra akivaizdūs tiriant genocido organizavimo ir kurstymo atvejus. Įrodinėjimo ir veikos kvalifikavimo procese labai sunku išryškinti tikslą: ar genocidas vykdytas tiesiogiai, ar prie jo tik prisidėta. Praktiškai pasitaiko, kad genocide tiesiogiai dalyvavę asmenys – vykdytojai veikė turėdami asmeninių tikslų ar motyvų žudyti, bet ir tokiais atvejais jie veikė tiesiogine tyčia, nes suvokė, kad priklausydami atitinkamos represinės struktūros padaliniui jie iš esmės įgyvendino tam tikros grupės žmonių naikinimo politiką. Tokie asmeninio pobūdžio tikslai nepanaikina kaltininkų baudžiamosios atsakomybės, nes baudžiamajai atsakomybei už genocidą jie neturi jokios reikšmės. Todėl tad ir MGB agentų smogikų byloje nustatytų tiesioginių genocido vykdytojų nurodomi motyvai, kad jie dirbė MGB ir dalyvavę smurtinėse operacijose prieš partizanus tik vykdydami vadovybės įsakymus, iš baimės dėl savo gyvybės, artimųjų gerovės ar atlyginimo, tegali būti

vertinami kaip jų veiksmus lengvinančios aplinkybės ir jokių būdu nepanaikina jų baudžiamosios atsakomybės.

Pažymėtina, kad tiriant genocidą tikslas yra ypač svarbus požymis, nes pakanka net pavienio nusikaltimo vienam asmeniui pagal BK 71 str. nurodytą tikslą, ir veika turi būti kvalifikuojama kaip genocidas. Kitas aktualus klausimas – įrodyti buvus tokį tikslą. Kadangi tai subjektyvus veikos požymis, tyrėjams reikia didelių pastangų jį įrodyti, kaip, beje, ir kiekvieną kitą subjektyviojo aspekto požymį. Šiuo atveju šalies prokuratūros darbuotojai, tiriantys baudžiamąsias bylas dėl genocido, tikslą įrodinėja remdamiesi objektyviomis nusikaltimo aplinkybėmis. Šitaip įrodžius vidinės kaltininko nuostatas, priklausymą tam tikrai represinei struktūrai ir bent vieną dalyvavimo nusikalstamoje veikloje faktą, jo veiksmai kvalifikuojami kaip genocidas.

Kalbant apie kvalifikavimo problemas konkrečiose baudžiamosiose bylose, reikėtų išskirti jau minėtą MGB agentų smogikų bylą. 1997 m. priimtame „Pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijai dalyvių teisinio statuso“ įstatyme konstatuota, kad nuo 1944 iki 1953 m. Lietuvoje vyko partizaninis karas prieš okupacinę sovietų kariuomenę. Vadovaujantis šia nuostata ir tarptautiniais karo veiksmus ir jo dalyvių teisinį statusą nustatančiais dokumentais, visi Lietuvos rezistencinio judėjimo dalyviai – Lietuvos partizanai yra kariai, kovoję teisėtą karą, todėl visokie tarptautinių kariavimo normų pažeidimai jų atžvilgiu turėtų būti vertinami kaip karo nusikaltimai. Kaip šiuo požiūriu reikėtų vertinti minimoje baudžiamojoje byloje nustatytus tokius agentų smogikų veiksmus: ginkluotų, nekapitulavusių, nesužeistų partizanų nuodijimą, nukovimą mūšio metu ar iš pasalų ir neperspėjus, užmigdymą migdomaisiais ir paskui jų suėmimą, o suėmus nužudymą? Pagal 1998 m. birželio 9 d. priimtus BK papildymus karo nusikaltimų straipsniais minėtų agentų smogikų veiksmų negalima kvalifikuoti, nes

visuose septyniuose karo nusikaltimus reglamentuojančiuose straipsniuose, pagal kuriuos netaikomi senaties terminai, baudžiamoji atsakomybė siejama su nusikaltimais civiliams asmenims arba karo belaisviams ar sužeistiems kariams. Smogikų operacijų metu suimtų ir Ypatingojo pasitarimo nuteistų kalėti partizanų nubaudimas kriminaline bausme nesant nepriklausomo teismo sprendimo ir gynybos garantijų, jų uždarymas į koncentracijos stovyklas turi karo nusikaltimo požymių, tačiau BK 336 str., reglamentuojantis šiuos nusikaltimus, taikomas tik civiliams asmenims, o ne kariams ar karininkams. Todėl nesant teisinių galimybių kvalifikuoti agentų smogikų veiksmų kaip karo nusikaltimų, aptariamoje baudžiamojoje byloje jų veiksmus nuspręsta kvalifikuoti kaip genocidą, turint tikslą fiziškai sunaikinti (kai kuriais atvejais kėsinant tai padaryti) Lietuvos partizanus kaip atskiros politinės grupės atstovus (daroma prielaida, kad ginkluota kova su okupacine sovietų sistema vyko kaip tik dėl politinių motyvų – tėvynės nepriklausomybės, skirtingų politinių įsitikinimų).

Neminint kitų okupacijos metais įvykdytų nusikaltimų žmonijai kvalifikavimo problemų, pažymėtina, kad šalia veikų kvalifikavimo problemos Lietuvos prokurorai susiduria ir su procesinio pobūdžio problema – **baudžiamojo proceso normų taikymu atliekant genocido nusikaltimų parengtinį tyrimą.**

Šią problemą sukelia Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso įstatymo spragos, atsirandančios tiriant genocido nusikaltimus. Lietuvos įstatymų leidėjai pasirūpino, kad BPK būtų reglamentuoti kaltinimo genocidu pareiškimo atvejai (BPK 166, 169¹ str.), kai asmuo yra Lietuvos teritorijoje, bet dėl sveikatos negali dalyvauti pareiškiant kaltinimą, taip pat kai toks asmuo yra ne Lietuvos teritorijoje ir vengia atvykti į tardymą. Pirmuoju atveju kaltinimas nepareiškiamas, o nutarimas patraukti kaltinamuoju įteikiamas kaltinamojo gynėjui, kurį įstatymo nustatyta tvarka kviečia pats kalti-

namasis arba paskiria valstybė. Gynėjui taip pat įteikiamas kaltinamojo teisių išaiškinimas. Jei kaltinamasis, turintis atitinkamą teismo medicinos ekspertizės išvadą, negali dalyvauti atliekant tardymo veiksmus byloje ir susipažinti su jos medžiaga, tai atlieka jo gynėjas. Jei kaltinimas nepareiškiamas asmeniui, nesančiam Lietuvoje, pagal BPK 166 str. nuostatas tai netrukdo baigti byloje parengtinį tardymą ir bylą perduoti teismui. Tačiau vadovaujantis galiojančio BPK nuostatomis, nėra reglamentuota, ar kitoje valstybėje esančiam asmeniui, kuris taip pat gali būti ir šios valstybės pilietis (pavyzdžiui, jau minėto P. Raslano, gyvenančio Rusijoje, byla), turi būti išsiunčiamas nutarimas patraukti jį kaltinamuoju, ar jam skiriamas gynėjas, ar jis gali pats susirasti gynėją, ar šiuo atveju gynėju byloje gali būti kaltinamojo pasirinktas kitos valstybės pilietis. Neišspręsti ir klausimai, susiję su esančio kitoje valstybėje ir vengiančio atvykti kaltinamojo galimybe susipažinti su bylos medžiaga. Dėl šių baudžiamojo įstatymo spragų iškyla ir kaltinamojo teisių klausimas.

Pažymėtina, kad BPK 166 str. 6 d. numatant galimybę perduoti teismui genocidu kaltinamo asmens bylą nenumatytas atvejis, kai karo nusikaltimais kaltinami asmenys nuo baudžiamosios atsakomybės slepiasi kitoje valstybėje. Tuo tarpu BPK 228 str. 3 d. nustato, kad jei genocidu kaltinamas asmuo dėl sveikatos būklės, kurią patvirtina ekspertizės išvada, negali susipažinti su bylos medžiaga, byla susipažinti pateikiama jo gynėjui. Akivaizdu, kad ši norma taikytina tik Lietuvoje esančiam genocidu kaltinamam asmeniui. Tačiau susipažinimą su bylos medžiaga reglamentuojantis BPK 228 str. nenumato panašios tvarkos karo nusikaltimais kaltinamiems asmenims. Savaime suprantama, jog pagal galiojančias BPK nuostatas, t. y. 266 str., net ir nepareiškus kaltinimo (BPK 166 str. 6 d. nustatyta tvarka) perduota teismui baudžiamoji byla nebus nagrinėjama, jei nedalyvaus teisiąsiasis, nes BPK 266 str. yra katego-

riška nuostata, kad byla pirmos instancijos teismo posėdyje nagrinėjama dalyvaujant teisiamajam. Tokia situacija sukuria teisinę baudžiamojo proceso normų koliziją, tam tikrą padėtį be išeities. Tai dar viena procesinė problema genocido bylų tyrimo ir nagrinėjimo teisme problemų grandinėje. Ją gali išspręsti tik įstatymų leidėjai, pakeitę atitinkamas Baudžiamojo proceso įstatymo nuostatas ir parengę Baudžiamojo kodekso straipsnių, susijusių su genocidu, karo bei kitais nusikaltimais žmonijai ir žmoniškumui, oficialius komentarus.

Pagal šiuo metu galiojančias Baudžiamojo proceso kodekso nuostatas vienintelė procesinė institucija, atliekanti parengtinį tardymą genocido ir karo nusikaltimų baudžiamosiose bylose, yra Generalinė prokuratūra bei teritorinės apygardų, miestų ir rajonų prokuratūros. Tokių bylų kvotos organas yra Valstybės saugumo departamentas; paaiškėjus genocido ar karo nusikaltimo požymiams, BPK nustatyta tvarka departamentas privalo tuoj pat iškelti baudžiamąją bylą, atlikti neatidėliotinus tardymo veiksmus ir bylą perduoti prokuratūrai, kuri turi atlikti parengtinį tardymą. Trečioji institucija – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, atliekantis ypač svarbią funkciją tiriant genocido ar karo nusikaltimų baudžiamąsias bylas bei medžiagą: Centras ieško archyvinių duomenų apie tokius nusikaltimus, juos sistemina ir pateikia prokuratūrai. LGGRTC nėra procesinė institucija, todėl savo veiklą grindžia ne Baudžiamojo proceso įstatymo normomis, bet Centro veiklą reglamentuojančiu įstatymu ir kitais norminiais aktais. Visų trijų minėtų institucijų veikla, susijusi su genocido bei karo nusikaltimų tyrimais, grindžiama tarpusavio bendradarbiavimo principais, tačiau vis dažniau išryškėja tam tikrų problemų, apsunkinančių nusikaltimų tyrimo veiksmingumą, ir veiklos koordinavimo trūkumų.

Svarbiausia grandis baudžiamųjų bylų tyrimo procese yra prokuratūra, kuriai įstatymas

suteikė teisę priimti svarbius procesinius sprendimus genocido ir karo nusikaltimų baudžiamosiose bylose, kontroliuoti, kaip tokios bylos tiriamos. Tačiau šios grandies veiklos veiksmingumas daug priklauso nuo tinkamai atliekamų LGGRTC funkcijų ieškant archyvinės informacijos apie genocido ar karo nusikaltimus ir ją perduodant prokuratūrai. Vertinant Centro darbuotojų norą ir ryžtą surasti kuo daugiau archyvinės medžiagos apie sovietų bei nacių okupacijų metais įvykdytus sunkius nusikaltimus Lietuvos žmonėms, reikia paminėti ir tam tikrus trūkumus. Svarbiausias trūkumas – pagal prokuratūros paklausimus ilgai trunkanti archyvinių duomenų paieška; tai trukdo nustatyti laiku baigti baudžiamųjų bylų parengtinį tardymą, sudaro sąlygas vilkinti jų tyrimą. Esminė šios problemos priežastis ta, kad LGGRTC nėra priskirtas toms Baudžiamojo proceso kodekse numatytoms institucijoms, kurių veikla vykdant prokuratūros pavedimus saistoma įstatymo nustatytais terminais.

Atrodytų, kad šią problemą išspręstų aktyvesnis ir glaudesnis prokuratūros bendradarbiavimas su Valstybės saugumo departamentu. Tačiau, kad ir kaip būtų keista, šis departamentas, gavęs prokuratūros pavedimą, jo vykdymo naštą perkelia LGGRTC.

1998 m. liepos 22 d. Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro Kazio Pėdnyčios iniciatyva buvo pasirašytas bendras Generalinės prokuratūros, Valstybės saugumo departamento ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vadovų susitarimas bendradarbiauti ir koordinuoti veiksmus renkant duomenis apie Lietuvos gyventojų genocido faktus, tiriant ir atskleidžiant genocido nusikaltimus ir jų vykdytojus. Remiantis šiuo susitarimu buvo detalizuotas kiekvienos iš susitariančių institucijų vaidmuo tiriant genocido nusikaltimus, taip pat nustatyta, kad BPK reglamentuota tvarka Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyrius kontroliuoja ir koordinuoja visų šių institucijų veiklą tiriant medžiagą apie genocido

faktus iki to momento, kai iškeliamas baudžiamoji byla ir atliekamas parengtinis tardymas.

Bet ir pasirašius susitarimą bei reglamentavus visų trijų institucijų veiklą, aktyviausiai ir produktyviausiai bendradarbiauja tik Generalinė prokuratūra ir LGGRTC. Tokia padėtis, žinoma, neduoda pagrindo nuleisti rankų ir verčia į iškylančias problemas žvelgti optimistiškai. Svarbiausia tai, kad ir LGGRTC darbuotojai istorikai, ir Generalinės prokuratūros pareigūnai, tiriantys genocido, karo ar panašius nusikaltimus žmonijai ir žmoniškumui, suvokia profesinę pareigą ir moralinę atsakomybę savo tautai, keletą dešimtmečių

okupantų kankintai, tremtai ir naikintai. Dažnai laikas būna genocido nusikaltėlių sąjungininkas, nuslepia jų nusikaltimų pėdsakus, naikina dokumentus, pasiglemžia iš gyvenimo nusikaltimų liudytojus, aukas ir pačius nusikaltėlius. Tačiau kiekvienas dar gyvas Lietuvos žmonių kankintojas, žudikas, trėmėjas bus patrauktas baudžiamojon atsakomybėn ir perduotas teismui. Ne bausmės dydis ar griežtumas, bet teisingas ir nešališkas tokių nusikaltėlių žmoniškumui veiklos įvertinimas parodys pasauliui, kad Lietuva yra demokratiška valstybė ir kad jos visuomenė stengiasi atkurti istorinį teisingumą.

Rimvydas Valentukevičius

PROBLEMS OF INVESTIGATION OF CRIMES COMMITTED AGAINST HUMANITY

Summary

The Supreme Council of the Republic of Lithuania – the Constituent Seimas on 9 April 1992 passed the Law on the Liability for Genocide Against the People of Lithuania. On 6 May 1998 amendments to the Penal Code on genocide came into force. The legislators included annihilation of people on social and political grounds in the concept of genocide. The practice had its precedent before and is known to international penal law which treats genocide, crimes against humanity and war crimes as a major breach of *jus cogens*.

At present 66 criminal cases on genocide committed on the territory of Lithuania have been instituted at the General Prosecutor's Office. Only four of the cases have been brought before the court (two cases on genocide committed against Jews during the Nazi occupation and another two cases on genocide committed against Lithuanians during the Soviet occupation). This can be

explained by objective and subjective reasons. The problem of evidence against a defendant constitute the major objective hindrance, whereas subjective causes encounter with legal problems such as the problem of evidence sufficiency and evaluation of evidence; the problem of qualification of a crime; the problem of preliminary investigation problems with a view of the application of penal regulations; the problem of the cooperation and co-ordination of the activities of different institutions dealing with genocide and crimes against humanity investigations.

Notwithstanding some problems, the statute of limitations shall not be applied for the perpetrators of genocide against the people of Lithuania, and Lithuania as a democratic country shall seek to bring criminals to justice and to restore justice.